

dr Tadeusz Józef Kęsoń

Szkoła Główna Służby Pożarniczej w Warszawie

tadekes@wp.pl

STAN WYJĄTKOWY, STAN WOJENNY I STAN WOJNY W KONSTYTUCJACH I AKTACH PRAWNYCH RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

Streszczenie: Uwarunkowania historyczne powodowały, że Rzeczpospolita Polska na drodze budowania swojej państwowości musiała prowadzić działania zbrojne i być uczestnikiem wojen. Tym samym, organy państwa, w celu zapewnienia bezpieczeństwa państwa i obywateli, musiały korzystać z instytucji stanów nadzwyczajnych. W artykule omówiono przepisy dotyczące stanu wyjątkowego, stanu wojennego i stanu wojny w konstytucjach i aktach prawnych Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1921-1989. Wskazano podmioty upoważnione do wprowadzania stanów nadzwyczajnych, a także zmieniające się przesłanki i podstawy prawne ich wprowadzania. W podsumowaniu omówiono akty prawne wprowadzające stan wojenny w Polsce w 1981r., wybrane dokumenty Instytutu Pamięci Narodowej dotyczące Dekretu o stanie wojennym oraz sentencję wyroku Trybunału Konstytucyjnego, uznającego tryb wprowadzenia stanu wojennego w Polsce za niezgodny z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej.

Słowa kluczowe: Konsytuacja, stany nadzwyczajne, Dekret o stanie wojennym, Trybunał Konstytucyjny.

Funkcjonowanie państwa i zapewnianie bezpieczeństwa społeczeństwu odbywa się nie tylko w czasie pokoju, dlatego struktury państwa jako organizacja polityczno-społeczna muszą mieć instrument instytucji prawa wewnętrznego dotyczący stanów nadzwyczajnych, które zapewnią prawne możliwości działania na wypadek zagrożeń, począwszy od zagrożenia bezpieczeństwa obywateli, porządku publicznego, konstytucyjnego ustroju państwa, aż do zewnętrznego zagrożenia bezpieczeństwa państwa, zbrojnej napaści, czy też wypełniania zobowiązań międzynarodowych. Na przestrzeni lat, w państwie polskim zmieniały się regulacje prawne w tym zakresie. Używane też były narzędzia stanów nadzwyczajnych. W dobie wciąż istniejących zagrożeń oraz zmieniającego się środowiska bezpieczeństwa międzynarodowego naszego kraju, ważne jest poznanie i zrozumienia mechanizmów, zakresu obowiązywania regulacji prawnych stanów szczególnych.

Instytucje stanu wyjątkowego i stanu wojennego w Konstytucjach: Marcowej i Kwietniowej

W konstytucjach polskich instytucje stanu wyjątkowego i stanu wojennego pojawiły się po raz pierwszy w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 17 marca 1921r.¹ (Dz. U., nr 44, poz. 267) w art. 123² opisującym zasady użycia siły zbrojnej na żądanie władzy cywilnej oraz w kontekście czasowego zawieszania praw obywatelskich (wolności osobistej, nietykalności mieszkania, wolności prasy, tajemnicy korespondencji, prawa koalicji, zgromadzenia się i zawiązywania stowarzyszeń) ze względu na konieczność zapewnienia bezpieczeństwa publicznego (art. 124). Zgodnie z postanowieniami art. 124, do zarządzania ww. zawiesznień praw obywatelskich uprawniona była Rada Ministrów za zezwoleniem Prezydenta Rzeczypospolitej w następujących sytuacjach:

- a) podczas wojny;
- b) gdy grozi wybuch wojny;

oraz

- a) w razie rozruchów wewnętrznych;
- b) rozległych knowań o charakterze zdrady stanu, zagrażających Konstytucji Państwa albo bezpieczeństwu obywateli.

Rada Ministrów, w razie wydania zarządzenia zawieszającego prawa obywatelskie, zobowiązana była do natychmiastowego przedstawienia go Sejmowi (w czasie trwania sesji sejmowej) do zatwierdzenia. W czasie trwania przerwy w obradach Sejmu, gdy zarządzenie miało obowiązywać na obszarze obejmującym więcej niż jedno województwo, Sejm miał obowiązek zebrać się automatycznie – w ciągu 8 dni od ogłoszenia owego zarządzenia – w celu podjęcia decyzji o zatwierdzeniu, bądź odmowy zatwierdzenia zarządzenia.

Konstytucja Marcowa nie określała przesłanek wprowadzenia stanu wyjątkowego i wojennego. Łączy jednak wydanie przez Radę Ministrów zarządzenia o zawieszeniu praw obywatelskich z zarządzeniem stanu wyjątkowego. W czwartym tiret art. 124 stwierdza się: „Jeśli Sejm odmówi zatwierdzenia (zarządzenia zawieszającego prawa obywatelskie – przypis autora), stan wyjątkowy natychmiast traci moc obowiązującą. Jednocześnie, zasady zawieszania praw obywatelskich, zgodnie z postanowieniami Konstytucji, określać miały ustawy o stanie wyjątkowym i o stanie wojennym” (Dz. U., nr 44, poz. 267, art. 124).

¹ Pojęcia: stan wyjątkowy, stan wojenny, stan oblężenia, stan wojny, czas wojny – pojawiały się wcześniej w innych regulacjach prawnych, a zwłaszcza w:

- Dekrecie Naczelnego Wodza z dnia 3 stycznia 1919 r. w sprawie ustanowienia sądów doraźnych (Dz. RW Nr 1, poz. 5 oraz Dz. RW nr 2, poz. 94);
- aktach prawnych wprowadzających na danym terytorium stany szczególnego zagrożenia państwa – Dekret z dnia 2 stycznia 1919 r. o wprowadzeniu stanu wyjątkowego (Dz. P. PP., nr 1, poz. 79);
- Ustawie z dnia 25 lipca 1919 r. w przedmiocie zapewnienia bezpieczeństwa Państwa i utrzymania porządku publicznego w czasie wojny (Dz. U., nr 61, poz. 364).

² Art. 123. „Siła zbrojna może być użyta tylko na żądanie władzy cywilnej przy ścisłym zachowaniu ustaw do uśmierzenia rozruchów lub do przymusowego wykonania przepisów prawnych. Wyjątki od tej zasady dopuszczalne są tylko na mocy ustaw o stanie wyjątkowym i wojennym”.

Oprócz instytucji stanów nadzwyczajnych, Konstytucja Marcowa regulowała również kwestie wypowiedzania wojny i zawierania pokoju. Zgodnie z postanowieniami art. 50 Konstytucji, prawo takie przysługiwało Prezydentowi Rzeczypospolitej. Wypowiedzenie wojny lub zawarcie pokoju przez Prezydenta nastąpić jednak mogło jedynie za uprzednią zgodą Sejmu.

Wykonaniem postanowień Konstytucji Rzeczypospolitej z 17 marca 1921r. było wydanie przez Prezydenta rozporządzeń, z:

- a) 16 stycznia 1928r. o stanie wojennym (Dz. U. 1928, nr 8, poz. 54);
- b) 16 marca 1928r. o stanie wyjątkowym (Dz. U. 1928, nr 32, poz. 307).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 16 marca 1928 r. o stanie wyjątkowym zawierało przesłanki jego wprowadzenia (art. 1) dotyczące zarówno zagrożeń zewnętrznych („[...] Podczas wojny, albo gdy grozi wybuch wojny [...]”), jak i wewnętrznych („[...] jako, też w razie rozruchów wewnętrznych lub rozległych knoń o charakterze zdrady stanu, zagrażających Konstytucji Państwa, lub bezpieczeństwa obywateli”). Stan wyjątkowy bez względu na rodzaj przesłanek, na wniosek Ministra Spraw Wewnętrznych, zarządzała za zezwoleniem Prezydenta, w drodze rozporządzenia, Rada Ministrów (art. 4). Rozporządzenie musiało być natychmiast przedstawione Sejmowi do zatwierdzenia. Istotą tego stanu było przede wszystkim czasowe zawieszanie praw wolności osobistej i ograniczanie wolności obywatelskich³, nakładanie nakazów i zakazów. Rozporządzenie dawało Ministrowi Spraw Wewnętrznych prawo zarządzania świadczeń osobistych i rzeczowych ludności⁴, w porozumieniu z innymi właściwymi ministrami. Umożliwiała również wprowadzenie sądów doraźnych (art. 12).

Zgodnie z postanowieniem art. 2 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 16 stycznia 1928 r. o stanie wojennym, był on wprowadzany w drodze rozporządzenia, a uprawnienie do wprowadzania (uchylania) stanu wojennego posiadał Naczelnny Wódz⁵.

Rozporządzenie Prezydenta o stanie wojennym, nie zawierało warunków jego wprowadzania. Wskazywało jednocześnie, że stan wojenny związany jest z czasem wojny. Zgodnie z art. 1 Rozporządzenia, stan wojenny mógł być wprowadzany w czasie wojny na obszarze objętym działaniami wojennymi, tzn.:

- a) na obszarze wojennym;
- b) na rejonach umocnionych;
- c) na obszarach warownych wraz ich rejonami.

³ Rozporządzenie Rady Ministrów, wprowadzające stan wyjątkowy, ogłoszone musiało zostać w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej oraz obwieszczone w sposób zapewniający jego rozpowszechnienie w miejscu zastosowania, podając równocześnie: oznaczenie terminu wejścia w życie i obszaru, na który stan wyjątkowy się rozciąga, prawa obywatelskie, jakie zostają zawieszane, skutki, jakie zawieszenie praw obywatelskich za sobą pociąga (art. 4 i art. 5 Rozporządzenia).

⁴ Szczegółowe ograniczenia praw zawierają art. 6–11.

⁵ Patrz: art. 46 Konstytucji z 17 marca 1921 r. „Prezydent Rzeczypospolitej jest [...] najwyższym zwierzchnikiem sił zbrojnych Państwa, nie może jednak sprawować naczelnego dowództwa w czasie wojny.

Naczelnego Wodza sił zbrojnych Państwa na wypadek wojny mianuje Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej na wniosek Rady Ministrów, przedstawiony przez Ministra Spraw Wojskowych, który za akty, związane z dowództwem w czasie wojny, jak i za wszelkie sprawy kierownictwa wojskowego – odpowiada przed Sejmem.”

W czasie stanu wojennego, wszelkie cywilne władze państwowe, których siedziby urzędowania mieściły się na obszarze, objętym stanem wojennym, nie zmieniały swoich siedzib i pełniły swoje funkcje zgodnie z kompetencjami⁶. Jednocześnie, wszelkie władze, urzędy, instytucje, zakłady i przedsiębiorstwa państwowe (z wyjątkiem kolejowych) na obszarze wojennym w zakresie wycofania i dyslokacji były podporządkowane wojewódzkim władzom ogólnym. Wojewódzkie władze administracji ogólnej podlegały naczelnym władzom państwowym, lecz zobowiązane były do wykonywania zarządzeń Naczelnego Wodza lub wyznaczonych przez niego dowódców armii i komendantów okręgów etapowych⁷. Organy władzy centralnej wycofywały się i zmieniały swoje dyslokacje na zarządzenie wydane przez Radę Ministrów. Powiatowe władze administracji ogólnej i policja państwowa wycofywały się i wracały na opuszczone stanowiska na skutek zarządzeń właściwych władz wojskowych. Ponadto, w miejscowościach, w których ze względu na działania wojenne władze administracyjne nie funkcjonowały, uprawnienia tych władz przechodziły na wyznaczone przez Naczelnego Wodza władze wojskowe.

Na obszarze objętym stanem wojennym mogły funkcjonować sądy doraźne.

Rozporządzenie Naczelnego Wodza, wprowadzające lub uchylające stan wojenny powinno:

- być ogłoszone w Dzienniku Rozporządzeń Naczelnego Wodza i równocześnie obwieszczone w sposób, zapewniający jego rozpowszechnienie w miejscu zastosowania (art. 3. Rozporządzenia Prezydenta);
- zawierać wskazanie obszaru, na jakim stan wojenny ma obowiązywać oraz skutki prawne dla ludności w zakresie czasowego zawieszania prawa (art. 5–9 Rozporządzenia Prezydenta):
  - wolności osobistej;
  - nietykalności mieszkania;
  - wolności prasy;
  - tajemnicy korespondencji;
  - koalicji, zgromadzania się i zawiązywania stowarzyszeń.

⁶ Zgodnie z art. 16 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 16 stycznia 1923 r. o stanie wojennym (Dz. U. R.P., nr 8, poz. 54 z późn. zm.): Wycofywanie władz administracyjnych (z wyjątkiem władz i urzędów kolejowych) przeprowadzał właściwy terytorialnie wojewoda na zarządzenie Naczelnego Wodza, lub wyznaczonych przez niego władz wojskowych.

⁷ Okręg etapowy – struktura wojskowego podziału administracyjnego. Zgodnie z art. 5–11 Rozporządzenia Prezydenta [...]: podległość Naczelnemu Wodzowi z wykonywania rozporządzeń dotyczących: ograniczeń praw i wolności, obrony państwa, bezpieczeństwa sił zbrojnych, świadczeń osobistych i rzeczowych, wzmocnienia służby bezpieczeństwa i powoływania do niej, zaopatrzenia ludności obszaru wojennego w artykuły pierwszej potrzeby, warunków zdrowotnych na obszarze wojennym wycofania władz, urzędów, instytucji państwowych oraz mienia państwowego, niszczenia i usuwania wszystkiego, co mogłoby utrudniać działania wojenne lub pomagać nieprzyjacielowi, albo ułatwiać jego zadania. W zakresie tych spraw, na obszarach objętych stanem wojennym, Naczelnemu Wodzowi przysługiwało prawo wydawania rozporządzeń i zarządzeń.

W celu zapewnienia skutecznej realizacji zadań przez siły zbrojne i władze cywilne oraz ludność zamieszkującą na obszarach objętych stanem wojennym, ustanawiano komisarzy cywilnych⁸ (art. 19 Rozporządzenia Prezydenta):

- 1) przy Naczelnym Wodzu – Generalnego Komisarza Cywilnego – powoływanego przez Naczelnego Wodza w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych;
- 2) przy oznaczonych przez Naczelnego Wodza organach władzy wojskowej – komisarzy cywilnych – mianowanych przez Naczelnego Wodza w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych na wniosek Generalnego Komisarza Cywilnego.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o stanie wojennym regulowało również zależność między przepisami o stanie wyjątkowym na obszarach, na których wprowadzono stan wojenny. Obowiązywały generalnie dwie zasady:

- 1) wprowadzenie stanu wojennego wykluczało na danym obszarze stosowanie przepisów o stanie wyjątkowym;
- 2) jeżeli na danym obszarze, obowiązywał stan wyjątkowy, to rozporządzenia i zarządzenia dotyczące stanu wyjątkowego obowiązywały, jeżeli:
  - a) nie były sprzeczne z Rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej o stanie wojennym;
  - b) nie zostały zmienione rozporządzeniami i zarządzeniami wydanymi dla potrzeb stanu wojennego.

Ustawa konstytucyjna⁹ z 23 kwietnia 1935 r. (Dz. U. 1935, nr 30, poz. 227) powieliała rozwiązania dotyczące uprawnień Prezydenta w zakresie stanowienia o wojnie i pokoju (art. 12). Jednocześnie, Prezydent korzystał m.in. z następujących uprawnień osobistych, stanowiących jego prerogatywy:

- a) wyznaczanie na czas wojny następcy Prezydenta Rzeczypospolitej (art. 13 ust. 2, lit. „b”);
- b) mianowanie i zwalnianie Naczelnego Wodza i Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych (art. 13 ust. 2 lit. „d”).

Na Prezydencie Rzeczypospolitej „spoczywała odpowiedzialność wobec Boga i historii za losy Państwa”, „a naczelnym obowiązkiem była troska o dobro Państwa, gotowość obronna i stanowisko wśród narodów świata” (art. 2). Prezydent był Zwierzchnikiem Sił Zbrojnych (art. 63 ust. 1) i postanawiał o użyciu sił zbrojnych do obrony Państwa. Art. 63 ust. 3 stanowił bowiem „W razie mianowania Naczelnego Wodza prawo do dysponowania siłami zbrojnymi przechodzi na niego”.

Ustawa konstytucyjna w rozdziale XII „Stan zagrożenia państwa” zawierała postanowienia dotyczące stanów nadzwyczajnych. Podobnie jak Konstytucja Marcowa, przewidywała ona dwa stany nadzwyczajne: stan wyjątkowy i stan wojenny. Zmieniły się przesłanki wprowadzania stanu wyjątkowego (art. 78 ust. 1), już nie wojna lub groźba jej wybuchu (jak w Konstytucji Marcowej), lecz:

- a) zewnętrzne zagrożenie państwa;

⁸ Zakres działania komisarzy cywilnych określało rozporządzenie Ministra Spraw Wojskowych, wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych.

⁹ Zwana też Konstytucją Kwietniową z 1935r.

b) trwanie rozruchów wewnętrznych lub rozległe knowania o charakterze zdrady stanu, zagrażające ustrojowi lub bezpieczeństwu Państwa albo bezpieczeństwa obywateli,

Dawały Radzie Ministrów prawo do zarządzenia, za zezwoleniem Prezydenta, stanu wyjątkowego na obszarze całego państwa lub części zagrożonej.

Wraz z ogłoszeniem stanu wyjątkowego, Rząd miał prawo „[...] zawieszania na czas trwania tego stanu swobód obywatelskich oraz możliwość korzystania z uprawnień szczególnych, przewidzianych ustawą o stanie wyjątkowym” (art. 78 ust. 7)¹⁰. Widzimy więc, że wprowadzenie stanu wyjątkowego dotyczyło funkcjonowania i stanu wewnętrznego państwa po wystąpieniu przesłanek zewnętrznych i wewnętrznych wprowadzenia tego stanu.

Wprowadzanie stanu wyjątkowego podlegało kontroli Sejmu i Senatu. Do Sejmu przedmiotowe zarządzenie musiało być przesłane w ciągu 7 dni od ogłoszenia. Sejm mógł zażądać uchylenia zarządzenia. Jeżeli Senat poparł uchwałę Sejmu, Rząd miał obowiązek niezwłocznego uchylenia zarządzenia.

Stan wojenny, na obszarze całego Państwa lub jego części, mógł być zarządzony przez Prezydenta Rzeczypospolitej w razie konieczności użycia sił zbrojnych do obrony Państwa (art. 79 ust. 1).

Podczas trwania stanu wojennego (art. 79 ust. 2 i ust. 3):

1. Prezydent Rzeczypospolitej miał prawo bez upoważnienia Izb Ustawodawczych:

a) wydawać dekrety w zakresie ustawodawstwa państwowego z wyjątkiem zmiany Konstytucji;

b) przedłużać kadencję Izb Ustawodawczych – do czasu zawarcia pokoju;

c) otwierać, odraczać i zamykać sesje Sejmu i Senatu – w terminach dostosowanych do potrzeb obrony Państwa;

d) powoływać do rozstrzygnięcia spraw, wchodzących w zakres działania Izb Ustawodawczych, Sejm i Senat w zmniejszonym składzie, wyłonionym przez te Izby.

2. Rząd miał prawo korzystać z uprawnień, przewidzianych ustawą o stanie wyjątkowym, oraz uprawnień szczególnych, określonych ustawą o stanie wojennym.

Widzimy więc, że Konstytucja Kwietniowa zmieniła formę aktów prawnych regulujących postanowienia o stanach nadzwyczajnych. W Konstytucji Marcowej były to rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, a w Konstytucji Kwietniowej ustawy.

Uchwalona na mocy Konstytucji Kwietniowej Ustawa z 22 lutego 1937 r. o stanie wyjątkowym (Dz. U. R. P. 1937, nr 17, poz. 108) w zasadzie powieliła rozwiązania zawarte w Rozporządzeniu z 1928r. Wprowadzenie stanu wyjątkowego dawało:

- możliwość zawieszenia tych samych swobód obywatelskich;
- takie same uprawnienia władzy administracyjnej;
- prawo do nakładania świadczeń osobistych i rzeczowych;
- prawo wprowadzania sądów doraźnych;
- prawo karania za wykroczenia przeciwko nakazom i zakazom stanu wyjątkowego.

¹⁰ Jednocześnie Konstytucja Kwietniowa, odmiennie niż Konstytucja Marcowa, nie zawierała zakresu zawieszania swobód obywatelskich. Odsyłała w tym zakresie do ustawy o stanie wyjątkowym.

Ustawa o stanie wyjątkowym zmieniała natomiast akt prawny wprowadzający taki stan, z rozporządzenia Rady Ministrów (art. 5 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 marca 1928 r. o stanie wyjątkowym) na zarządzenie Rady Ministrów¹¹.

Uregulowania prawne stanów nadzwyczajnych w latach 1939–1953

Ustawa z 23 czerwca 1939r. o stanie wojennym (Dz. U. R. P. 1939, nr 57, poz. 366) wprowadzała kilka zasadniczych zmian w stosunku do tracącego moc Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 1928r. o stanie wojennym. Mianowicie:

- do zarządzania i uchylania stanu wojennego uprawniony został, na wniosek Rady Ministrów, uchwalany z inicjatywy Ministra Spraw Wojskowych, Prezydent Rzeczypospolitej (art. 1 ust. 1 oraz art. 9 ust. 1 Ustawy);
- stan wojenny wprowadzany był w drodze zarządzenia Prezydenta (art. 1 ust. 2 i 3 Ustawy);
- nadawała uprawnienia Ministrowi Rolnictwa i Reform Rolnych oraz Ministrowi Opieki Społecznej do wydawania wyjątkowych rozporządzeń i zarządzeń, w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych (art. 3 Ustawy).

Uprzednio uprawnienia te posiadał Naczelnny Wódz. Ponadto Ustawa¹²:

- utrzymywała możliwość prowadzenia postępowań doraźnych przed sądami powszechnymi na całym obszarze objętym stanem wojennym;
- penalizowała wykroczenia przeciwko nakazom i zakazom stanu wojennego;
- zobowiązywała Rząd, aby – korzystając z uprawnień ustawowych – stosował się do postulatów Naczelnego Wodza, a władze administracji ogólnej do stosowania się do postulatów właściwych władz wojskowych;
- utrzymywała zasadę, że:
- zarządzenie stanu wojennego pociąga za sobą z mocy prawa zawieszenie swobód obywatelskich ze skutkami określonymi w ustawie o stanie wyjątkowym, chociaż zarządzenie stanu wojennego na obszarze objętym stanem wyjątkowym, powodowało z mocy prawa wygaśnięcia zarządzenia o stanie wyjątkowym;
- w miejscowościach, w których na skutek działań wojennych władze administracji ogólnej nie są czynne, wszelkie uprawnienia przechodzą z mocy prawa na właściwe władze wojskowe.

Już trzy miesiące później, po ataku Niemiec hitlerowskich na Polskę, Prezes Rady Ministrów – Sławoj Składkowski, z inicjatywy Ministra Spraw Wojskowych, Tadeusza Kasprzyckiego, wystąpił z wnioskiem do Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, Ignacego Mościckiego o zarządzenie na terytorium całego Państwa stanu wojennego. Prezydent Mościcki na mocy art. 1 ust. 1 Ustawy z 23 czerwca 1939 r. o stanie wojennym z dniem 1 września 1939 r. zarządził stan wojenny na obszarze całego państwa (Dz. U. R. P., nr 86, poz. 544).

¹¹ Dz. U. R. P. 1928, nr 17, poz. 108 – art. 1.

¹² Dz. U. R. P. 1939, nr 57, poz. 366 – art. 2–art. 8.

W latach 1944–1952 w zakresie stanów nadzwyczajnych obowiązywały postanowienia Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 17 marca 1921r.

Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN)¹³ z 22 lipca 1944r. stwierdzał:

„[...] Krajowa Rada Narodowa i Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego działają na podstawie Konstytucji z 17 marca 1921r., jedynie obowiązującej konstytucji legalnej, uchwalonej prawnie. Podstawowe założenia Konstytucji z 17 marca 1921r. obowiązywać będą aż do zwołania wybranego w głosowaniu powszechnym, bezpośrednim, równym, tajnym i stosunkowym Sejmu Ustawodawczego, który uchwali, jako wyraziciel woli narodu, nową konstytucję” (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, Manifest PKWN, 1944).

Jednocześnie, w art. 1 Ustawy z 15 sierpnia 1944 r. o tymczasowym trybie wydawania dekretów z mocą ustawy (Dz. U., nr 1, poz. 3) Krajowa Rada Narodowa, „ze względu na warunki toczącej się wojny na ziemiach polskich i wynikających stąd utrudnień w działalności ciał ustawodawczych” ustaliła tryb wydawania i zatwierdzania dekretów z mocą ustawy we wszystkich sprawach, dla których Konstytucja z 1921r. przewidywała konieczność regulacji ustawowej. Na tej podstawie, PKWN wydał Dekret z 30 października 1944 r. o ochronie Państwa (Dz. U. 1944, Nr 10, poz. 50), w którym penalizował działania przeciwko organom władzy ludowej, sił sprzymierzonych budowie, porządkowi powszechnemu oraz wskazywał działania niedozwolone w czasie wojny.

Natomiast Ustawa Konstytucyjna z dnia 19 lutego 1947r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. 1947, nr 18, poz. 71) potwierdzała postanowienia Manifestu, odnoszące się do Konstytucji Marcowej w zakresie uprawnień Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, dotyczące (art. 13 Ustawy):

- zwierzchnictwa nad siłami zbrojnymi i wyłączenie możliwości sprawowania naczelnego dowództwa w czasie wojny;
- mianowania Naczelnego Dowódcy Wojska Polskiego¹⁴;
- wypowiedzania wojny i zawierania pokoju – za uprzednią zgodą Sejmu.

---

¹³ Decyzję o jego utworzeniu podjęto w Moskwie między 18 a 20 lipca 1944, a samą nazwę (kopię nazwy działającego od 1943 pod przewodnictwem de Gaulle’a Francuskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego) osobiście zaakceptował Józef Stalin, decydując również o składzie osobowym komitetu i podejmując końcową decyzję o utworzeniu PKWN. 22 lipca 1944r. roku Radio Moskwa poinformowało, że PKWN powstał w Chełmie (pierwszym mieście polskim na zachód od Linii Curzona zajętych przez Armię Czerwoną w ofensywie białoruskiej od czerwca 1944 r.). W rzeczywistości, pierwsi członkowie PKWN dotarli do Chełma dopiero 28 lipca 1944r., zastając tam legalne władze polskie – delegata powiatowego i przedstawicieli Armii Krajowej. Legalnym i uznawanym przez społeczność międzynarodową rządem polskim był wówczas rząd RP na uchodźctwie. Tekst Manifestu PKWN został upubliczniony 22 lipca 1944r., ale nie miało to miejsca w Chełmie, lecz w Moskwie. Ogłoszono go na antenie Radia Moskwa. Pierwszą wersję drukowaną (Manifest „trzyśpaltowy”) również wydrukowano w Moskwie. W Chełmie tekst Manifestu „dwuszpaltowy” wydrukowano dopiero 26 lipca 1944r.

¹⁴ Nie zmieniono nazewnictwa stosowanego w Konstytucji Marcowej, mówiącej o Naczelnym Wodzu, ale w Rozdziale IV – Rada Państwa, art. 15 ust. 2 stwierdzał: „W czasie wojny do Rady Państwa wchodzi Naczelnny Dowódca Wojska Polskiego”.

Organem uprawnionym do podejmowania uchwał w przedmiocie wprowadzania stanu wyjątkowego lub wojennego była Rada Państwa (art. 16 lit. „c” Ustawy). Mechanizm procedowania w zakresie wprowadzania stanu wyjątkowego i wojennego regulował art. 19 ust. 2 Ustawy: „Na wniosek Rady Ministrów Rada Państwa może wprowadzić stan wyjątkowy lub wojenny. Zarządzenie takie winno być przedłożone Sejmowi na najbliższym posiedzeniu do zatwierdzenia i traci moc w razie nieprzedłużenia lub odmowy zatwierdzenia przez Sejm.”

Jakkolwiek Manifest PKWN i Ustawa Konstytucyjna z 1947r. uznawały w zakresie stanów nadzwyczajnych założenia Konstytucji Marcowej z 1921r., a nie Konstytucji Kwietniowej z 1935r., to jednak, żadnym aktem prawnym nie zostały uchylone ustawy: o stanie wyjątkowym z 1937r. i o stanie wojennym z 1939r. wydane na podstawie Konstytucji Kwietniowej. Jednocześnie wprowadzony na obszarze całego Państwa, przez Prezydenta Mościckiego Zarządzeniem z dnia 1 września 1939r. stan wojenny, został uchylony Zarządzeniem z 16 listopada 1945 r. o uchyleniu stanu wojennego Prezydium Krajowej Rady Narodowej¹⁵ (Jezierski, Leszczyńska, 2003, s. 39).

Tym samym, chociaż nie uznawano Konstytucji Kwietniowej z 1935r. usankcjonowano i uznano za obowiązującą w Polsce Ludowej ustawę z dnia 23 czerwca 1939r. o stanie wojennym i wydany na jej podstawie akt konstytucyjnych organów Polski okresu międzywojennego, jakimi były Rada Ministrów i Prezydent Rzeczypospolitej, oraz wydane przez Prezydenta Mościckiego Zarządzenie o wprowadzeniu stanu wojennego wraz ze wszystkimi skutkami obowiązywania tego aktu. Jednocześnie Manifest PKWN uznawał Konstytucję Kwietniową z 1935r. „za bezprawną i faszystowską” (Wil, s. 5).

Stan wojenny i stan wojny w aktach prawnych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej

Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Konstytucja PRL) uchwalona przez Sejm Ustawodawczy 22 lipca 1952r. (Dz. U. 1976, nr 7, poz. 36) zawierała zapisy dotyczące tylko jednego stanu nadzwyczajnego – stanu wojennego oraz stanu wojny.

Zgodnie z art. 33 Konstytucji:

a) postanowienie o stanie wojny uchwalał Sejm, a gdy Sejm nie obradował, uprawnienie takie przysługiwało Radzie Państwa. Przesłanką postanowienia o stanie wojny była jedynie zbrojna napaść na Polskę Rzeczypospolitą Ludową lub konieczność wspólnej obrony przeciwko agresji wynikająca z umów międzynarodowych;

b) stan wojenny na części lub na całym terytorium PRL mogła wprowadzić Rada Ministrów. Mógł być on wprowadzony, jeżeli wymagał tego „wzgląd na obronność lub bezpieczeństwo państwa”. Jednocześnie, z tych samych powodów Rada Państwa mogła ogłosić częściową lub powszechną mobilizację¹⁶.

¹⁵ Dz. U., nr 57, poz. 320.

¹⁶ Do mobilizacji, czasu wojny i stanu wojennego odwoływał się Rozdział VIII – *Służba Wojskowa w razie mobilizacji i w czasie wojny* – Ustawy z 30 stycznia 1959 r. o *powszechnym obowiązku wojskowym* (Dz. U., nr 14, poz. 75).

Nowelizacja Konstytucji z 1953r. przeprowadzona Ustawą z 7 kwietnia 1989r. *o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej* (Dz. U., nr 19, poz. 101) w art. 26 zmieniła niektóre uprawnienia w zakresie:

- 1) postanawiania o stanie wojny – przy utrzymaniu przesłanki do jego uchwalenia:
  - a) utrzymano uprawnienie Sejmu w tym zakresie;
  - b) w czasie, gdy nie obraduje Sejm, uprawnienie takie zostało przypisane, w miejsce Rady Państwa, Prezydentowi;
- 2) Sejm otrzymał uprawnienie mianowania na okres wojny Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, a gdy Sejm nie obraduje – Naczelnego Dowódcę miał mianować Prezydent;
- 3) wprowadzania stanu wojennego i ogłaszania częściowej lub powszechnej mobilizacji – w miejsce Rady Ministrów uprawnienie to przekazano Prezydentowi, który mógł wprowadzić stan wojenny na części lub całym terytorium PRL.

Wskazano jednocześnie przesłanki wprowadzania stanu wojennego: względ na obronność lub zewnętrzne zagrożenie bezpieczeństwa państwa (art. 32i ust. 1 Ustawy z 7 kwietnia 1989 r. *o zmianie Konstytucji*). Warunki i skutki prawne oraz tryb wprowadzania stanów: wojny i wojennego miały określać ustawy (art. 26 ust. 3 i art. 32i ust. 3.).

Konstytucja PRL z 1953r. nie mówiła nic na temat aktów prawnych, które szczegółowo miałyby regulować instytucję stanu wojennego. Nie zawierała też żadnych zapisów dotyczących zawieszania swobód, czy też ograniczania praw obywateli. Nie ma jednak liberalnego podejścia do społeczeństwa, wyrzekania się siły w sytuacjach naruszenia bezpieczeństwa i porządku publicznego, czy też bezwzględnego poszanowania praw człowieka i obywatela. Wręcz przeciwnie. Konstytucja PRL z 1952r. zakładała wprowadzanie stanu znacznie poważniejszego, jakim był stan wojenny, i jako przesłankę jego wprowadzenia wskazywała zapewnienie bezpieczeństwa państwa – nie ograniczając się do zagrożeń zewnętrznych. Tym samym dawała rządowi narzędzie restrykcji, w postaci stanu wojennego, który mógł być wprowadzany w przypadku zagrożeń wewnętrznych państwa (np. poważnego naruszenie ładu i porządku publicznego), a przecież są to przesłanki do wprowadzenia co najwyżej stanu wyjątkowego¹⁷. Słabość zapisów konstytucyjnych wyrażała się jeszcze w braku odniesienia do możliwości zawieszania swobód i praw obywatelskich¹⁸. Tym samym, *a priori* zakładano, że takie rozwiązania nie są w polskim prawodawstwie dopuszczalne, albo że zapisy Konstytucji nie będą przestrzegane. Przy braku zapisów w Konstytucji lub w odsyłających do nich ustawach, instytucja ograniczania swobód i praw obywatelskich była w PRL nielegalna, a ich legalne wprowadzenie

¹⁷ Chociaż Sejm PRL 5 grudnia 1983r. uchwalił ustawę *o stanie wyjątkowym*, (Dz. U., nr 66, poz. 297), tym niemniej stan ten nie posiadał umocowania konstytucyjnego. Dopiero Ustawa z 7 kwietnia 1989r. *o zmianie Konstytucji PRL* (Dz. U. 1989, nr 19, poz. 101) umocowała istnienie instytucji stanu wyjątkowego (art. 32i ust. 2). Wskazywała Prezydenta jako organ uprawniony do wprowadzania stanów: wojennego i wyjątkowego oraz określiła, że warunki, tryb, skutki prawne wprowadzania zarówno stanu wojennego (art. 32i ust. 1), jak i wyjątkowego zostaną określone w ustawach (art. 32i ust. 3).

¹⁸ Art. 87 *Konstytucji* wskazywał na możliwość ograniczenia lub pozbawienia niektórych praw: nietykalności osobistej, nienaruszalności mieszkania, tajemnicy korespondencji, i przypadku mienia, ale tylko w przypadkach określonych ustawą.

wymagałoby zmiany Konstytucji. „Brak aktów prawnych do zapisów konstytucyjnych w przedmiocie stanów szczególnego zagrożenia państwa powodował, że przepisy Konstytucji PRL z 1952r. były martwe, a w konsekwencji państwo nie było przygotowane w sposób właściwy do obrony swojego bytu” (Wil, s. 6).

Nie tylko Konstytucja z 1952r. posiadała niedookreślone zapisy dotyczące bezpieczeństwa państwa oraz stanów: wojennego i wojny. Również w aktach prawnych dotyczących obronności państwa pojawiały się niedefiniowane i nieposiadające podstawy konstytucyjnej stany. Ustawa z dnia 21 października 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz. U. 1967, nr 44, poz. 220) posługiwała się pojęciem stanu bezpośredniego zagrożenia bezpieczeństwa państwa¹⁹ oraz określała obowiązek pełnienia służby wojskowej w przypadku wprowadzenia tego stanu. Pojęcie to nie było zdefiniowane ani w ww. ustawie, ani w żadnym innym akcie prawnym²⁰. Żaden akt prawny nie wskazywał podmiotu, który miałby taki stan wprowadzać, przesłanek – jego wprowadzenia, czasu trwania, terenu, na którym miałby obowiązywać. Pojęcie to funkcjonowało w Ustawie o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej do 1 września 1979r.²¹

Stan wojenny w Polsce – 13 grudnia 1981r.

Pomimo tego, że Konstytucja PRL z 1953r. nie wskazywała dokumentów prawych w zakresie wprowadzania stanu wojennego, Rada Państwa Uchwałą z 12 grudnia 1981r. *w sprawie wprowadzenia stanu wojennego ze względu na bezpieczeństwo państwa* (Dz. U. 1981, nr 29, poz. 155) wprowadziła z dniem 13 grudnia 1981r. stan wojenny na całym terytorium Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej²² (Wielka encyklopedia PWN, 2005, s. 538). Jako podstawę prawną wprowadzenia stanu wojennego wskazano:

¹⁹ W Ustawie z dnia 21 listopada 1967r. o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz. U. 1967, nr 44, poz. 220) pojęcie stanu bezpośredniego zagrożenia bezpieczeństwa państwa użyto w: Dziale III. *Służba wojskowa*. Rozdziale 1. *Przepisy ogólne*: art. 45 pkt 5, art. 47 ust. 2; Rozdziale 2. *Stopnie wojskowe*: art. 61 ust 2, art. 65 ust. 7; Rozdziale 7. *Służba wojskowa w razie wprowadzenia stanu bezpośredniego zagrożenia bezpieczeństwa Państwa, ogłoszenia mobilizacji i w czasie wojny*: art. 97 ust. 1; Rozdziale 8. *Szczególne uprawnienia żołnierzy i ich rodzin*: art. 115 ust. 1; Dziale IV. *Służba w formacjach samoobrony*: art. 120 ust. 1 pkt 3, art. 130, art. 135 ust.1; Dziale V. *Służba w dziedzinach zmilitaryzowanych*: art. 139 ust. 1; Dziale VII. *Świadczenia na rzecz obrony*. Rozdział 2. *Świadczenia w razie wprowadzenia stanu bezpośredniego zagrożenia bezpieczeństwa Państwa, ogłoszenia mobilizacji i w czasie wojny*: art. 170 ust.1; Rozdziale III. *Przekazywanie środków transportowych, narzędzi, maszyn i urządzeń dla potrzeb obrony Państwa*: art. 175 ust. 1; Dziale VII. *Przepisy karne, przejściowe i końcowe*. Rozdziale 1. *Przepisy karne*: art. 192 - art. 196, art. 199.

²⁰ Pojęcie *stanu bezpośredniego zagrożenia bezpieczeństwa państwa*, po wejściu w życie ustawy o powszechnym obowiązku obrony, wprowadzono również do Dekretu z dnia 14 sierpnia 1954 r. o *zaopatrzeniu inwalidów wojennych i wojskowych oraz ich rodzin* (Dz. U. 1958, nr 23, poz. 98 z późn. zm.).

²¹ Zniesione zostało Ustawą z 28 czerwca 1979 r. o *zmianie ustawy o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej* (Dz. U. 1979, nr 15, poz. 97) – art. 1 pkt 88 lit. „j” i „k”.

²² Uchwałą Rady Państwa przyjęto niejednogłośnie. Przyjęciu uchwały sprzeciwił się Ryszard Reiff – członek Rady Państwa, przedstawiciel PAX. (Protokół nr 22/81 nadzwyczajnego posiedzenia Rady Państwa, „Rzeczpospolita” z 12–13 grudnia 1992 r.). Za głosowanie przeciw przyjęciu przez Radę Państwa uchwały o wprowadzeniu stanu wojennego został usunięty ze stanowiska.

1. art. 33 ust. 2 Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz. U. 1976, nr 7, poz. 36, z późn zm.) – „Rada Państwa może wprowadzić stan wojenny na części lub na całym terytorium Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, jeżeli wymaga tego wzgląd na obronność lub bezpieczeństwo państwa...”;

2. art. 1 ust. 2 dekretu²³ z 12 grudnia 1981r. o stanie wojennym (Dz. U. 1981, nr 29, poz. 154) – „Stan wojenny wprowadza się na części lub na całym terytorium Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, jeżeli wymaga tego wzgląd na obronność lub bezpieczeństwo państwa”;

3. art. 237 Ustawy z 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz. U. 1979, nr 18, poz. 111) – „W czasie obowiązywania stanu wojennego stosuje się w zakresie obowiązku służby wojskowej, służby w obronie cywilnej i służby w jednostkach zmilitaryzowanych oraz świadczeń na rzecz obrony przepisy obowiązujące w czasie wojny, jeżeli Rada Ministrów wprowadzając stan wojenny nie postanowi inaczej”.

Oprócz Dekretu o stanie wojennym, Rada Państwa 12 grudnia 1981r. wydała jeszcze dwa inne dekrety:

1. Dekret o postępowaniach szczególnych w sprawach o przestępstwa i wykroczenia w czasie obowiązywania stanu wojennego (Dz. U. 1981, nr 29, poz. 156).

2. Dekret o przekazaniu do właściwości sądów wojskowych spraw o niektóre przestępstwa oraz o zmianie ustroju sądów wojskowych i wojskowych jednostek organizacyjnych Prokuratury Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w czasie obowiązywania stanu wojennego (Dz. U. 1981, nr 29, poz. 157).

Biorąc pod uwagę fakt, że zgodnie z Konstytucją PRL, Rada Państwa mogła wydawać dekrety tylko w czasie przerwy między sesjami Sejmu (a takiej wówczas nie było), wszystkie dekrety Rady Państwa zostały wydane z naruszeniem Konstytucji (Kraczkowski, 1997, s. 298-299).

Pomimo swojej niekonstytucyjności, Uchwała Rady Państwa wprowadzająca stan wojenny w Polsce, została uznana przez Sejm PRL na posiedzeniu 25 stycznia 1982r. Ustawą o szczególnej regulacji prawnej w okresie stanu wojennego (Dz. U. 1982, nr 3, poz. 18). Jednocześnie Sejm w art. 1 Ustawy, zatwierdził Dekret Rady Państwa z 12 grudnia 1981r. o stanie wojennym. Niekonstytucyjność dekretów dotyczących stanu wojennego z 1981r. orzekł również Trybunał Konstytucyjny, rozpatrując w pełnym składzie wnioski Rzecznika Praw Obywatelskich, wydał 16 marca 2011r. wyrok (sygn. akt K 35/08), w którym orzekł, że Dekret z 12 grudnia 1981r. o stanie wojennym (Dz. U. 1981, nr 29, poz. 154) oraz Dekret z 12 grudnia 1981 r. o postępowaniach szczególnych w sprawach o przestępstwa i wykroczenia w czasie obowiązywania stanu wojennego (Dz. U. 1981, nr 29, poz. 156) są niezgodne z:

²³ Posługiwanie się dekretami przez Radę Państwa było dla niej zastrzeżone przez art. 31 ust. 1 Konstytucji PRL, który mówił: „*W okresach między sesjami Sejmu Rada Państwa wydaje dekrety z mocą ustawy. Rada Państwa przedstawia dekrety Sejmowi na najbliższej sesji do zatwierdzenia*”. W grudniu 1981r. taka przesłanka nie zaistniała – 12 i 13 grudnia 1981r. nie było przerwy między sesjami Sejmu.

- art. 7 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej w związku z art. 31 ust. 1 Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz. U. 1976 r., nr 7, poz. 36 z późn zm.);
- z art. 15 ust. 1 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, otwartego do podpisu w Nowym Jorku 19 grudnia 1966 r. (Dz. U. 1977, nr 38, poz. 167)²⁴.

Trybunał Konstytucyjny wypowiedział się merytorycznie wyłącznie w kwestii aktów normatywnych dotyczących funkcjonowania państwa podczas obowiązywania stanu wojennego i uznał ich wydanie przez Radę Państwa w okresie sesji Sejmu jako naruszenie konstytucyjnej zasady legalizmu²⁵ (Wikipedia, 2013). W wyroku Trybunału Konstytucyjnego czytamy:

„Dokonując oceny merytorycznej dekretów z 12 grudnia 1981 r. Trybunał Konstytucyjny stwierdził, że akty te zostały wydane przez nieuprawniony podmiot. Naruszona została konstytucyjna kompetencja do wydania aktu normatywnego. Dekrety zostały wydane 12 grudnia 1981 r. W tym czasie trwała III sesja Sejmu VIII kadencji. Rada Państwa mogła wydawać dekrety wyłącznie w okresach między sesjami Sejmu. Zatem, wydanie dekretów grudniowych w trakcie trwania sesji Sejmu było nielegalne, pozbawione podstawy prawnej. Działanie Rady Państwa naruszyło nie tylko szczegółowe przepisy konstytucyjne dotyczące procesu prawotwórczego, ale też ogólne zasady dotyczące funkcjonowania organów władzy publicznej. (...) Trybunał Konstytucyjny stwierdził, że dekrety z 12 grudnia 1981 r. naruszały też standardy wynikające z zakazu działania prawa wstecz, określone w art. 15 ust. 1. Międzynarodowych Paktów Praw Osobistych i Politycznych” (Trybunał Konstytucyjny, 2011).

Oprócz niekonstytucyjności dekretów, w stanie wojennym w 1981r. mieliśmy również do czynienia z funkcjonowaniem instytucji pozakonstytucyjnej. Była nią powstała w nocy 12/13 grudnia 1981r. Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego (WRON)²⁶. WRON była tymczasowym organem władzy, administrującym Polską w czasie stanu wojennego. WRON była w zasadzie organem nadrzędnym wobec konstytucyjnych władz państwowych.

Z punktu widzenia analizy przesłanek wprowadzania stanu wojennego ciekawe jest porównanie preambuł Dekretu Rady Ministrów, Uchwały Rady Państwa i Ustawy. Z preambuł wynika, że twórcy aktów prawnych mieszały lub powtarzały zawierające się w sobie pojęcia, stosowali różne miary wartości interesów narodowych i ich podział. Trudno jest

²⁴ Dotyczą standardów zakazu działania prawa wstecz.

²⁵ Trybunał nie wypowiedział się natomiast w sprawie samego aktu wprowadzenia stanu wojennego przez Radę Państwa, ponieważ Uchwała z dnia 12 grudnia 1981r. w sprawie wprowadzenia stanu wojennego ze względu na bezpieczeństwo Państwa (Dz. U., nr 29, poz. 155) była dyskrejonalnym aktem stosowania prawa, a przez to nie mieści się w kognicji polskiego sądu konstytucyjnego (art. 188 Konstytucji).

²⁶ Wojskową Radą Ocalenia Narodowego kierował ówczesny gen. armii Wojciech Jaruzelski. WRON rozwiązana została 22 lipca 1983r., tj. w dniu zniesienia stanu wojennego. W 2006 roku członkowie WRON zostali oskarżeni przez prokuratorów z Instytutu Pamięci Narodowej o popełnienie zbrodni komunistycznej, polegającej na kierowaniu zorganizowanym związkiem przestępczym o charakterze zbrojnym. Współcześni badacze okresu stanu wojennego skłaniają się ku wnioskowi, że WRON miała cechy i charakter junty wojskowej.

określić relacje pomiędzy interesami podstawowymi występującymi w preambule do Dekretu, a interesami żywotnymi występującymi w preambułach do Uchwały Rady Państwa i Ustawy, zwłaszcza, że wszystkie dokumenty, obok tych interesów, wymieniają ochronę suwerenności i niepodległości, które to w klasycznym podziale interesów narodowych zaliczane są właśnie do interesów żywotnych.

Czy to tylko zwykła nonszalancja językowa czy brak wiedzy autorów tych dokumentów o podziale interesów narodowych?

A może interesem żywotnym, czy też podstawowym Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i rządzącej wówczas Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, była przynależność do państw bloku wschodniego zdominowanego przez ówczesny Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich i utrzymywanie się za wszelką cenę przy władzy oraz trwanie ustroju socjalistycznego w Polsce?²⁷

W dokumentach wprowadzających i legalizujących stan wojenny w Polsce w 1981 r. połączono przesłanki zewnętrznego zagrożenia bezpieczeństwa państwa, ze spokojem, ładem i porządkiem publicznym, odnoszono się do: funkcjonowania władzy i administracji państwowej oraz organów państwowych, zapewniania przestrzegania prawa i poszanowania zasad współżycia społecznego oraz przywracania pokoju społecznego – uzasadniając tym wprowadzenie stanu wojennego.

O ile obrona i ochrona suwerenności i niepodległości są klasycznymi przesłankami wykorzystywania instytucji stanu wojennego, to używanie stanu wojennego dla wprowadzania spokoju, ładów lub porządku publicznego, czy też zapewnienia sprawnego funkcjonowania organów państwowych, w żaden sposób nie przystaje do powodów, które usprawiedliwiałyby używanie pozaustawowych rozwiązań do wprowadzenia stanu wojennego. Świadczy raczej o alienacji władzy, braku poszanowania prawa, słabości struktur państwa, które nie jest w stanie, wykorzystując konstytucyjne narzędzia, zapewnić warunków do rozwoju i bezpieczeństwa obywateli.

Wprowadzony 13 grudnia 1981r. stan wojenny w Polsce został:

- zawieszony 31 grudnia 1982 roku – § 1 Uchwały Rady Państwa z 19 grudnia 1982r. w sprawie zawieszenia stanu wojennego (Dz. U. 1982, nr 42, poz. 275);
- zniesiony 22 lipca 1983 roku – § 1 Uchwały Rady Państwa z dnia 20 lipca 1983r. w sprawie zniesienia stanu wojennego (Dz. U. 1983, nr 39, poz. 178).

Pomimo jego niekonstytucyjności, warto jednak zapoznać się z wybranymi postanowieniami Dekretu z 12 grudnia 1981r. o stanie wojennym.

Wykonanie postanowień Dekretu powierzone zostało:

- Radzie Ministrów;
- Prezesowi Rady Ministrów;
- Ministrom: Obrony Narodowej oraz Spraw Wewnętrznych;
- naczelnym i centralnym organom administracji publicznej – w częściach ich dotyczących;

²⁷ Ze względu na brak dokumentów strategicznych, które precyzowałyby stosowany w PRL czy w państwach Układu Warszawskiego, podział interesów narodowych, możliwość precyzyjnego wyjaśnienia tej kwestii jest bardzo ograniczona i wymaga odrębnych badań.

- Prokuratorowi Generalnemu PRL;
- terenowym organom administracji państwowej

Dekret wchodził w życie z dniem ogłoszenia z mocą od dnia uchwalenia. Dekret podpisali: Przewodniczący Rady Państwa, Henryk Jabłoński, i Sekretarz Rady Państwa, Edward Duda.

Stosownie do postanowień art. 2 ust. 1 Dekretu z 12 grudnia 1981r. o stanie wojennym – stan wojenny wprowadzany i znoszony był w drodze uchwały Rady Ministrów. Uchwała miała określać terytorium, datę i wzgląd, na który był on wprowadzany. Uchwała w sprawie wprowadzenia/zniesienia stanu wojennego podlegała ogłoszeniu w Dzienniku Ustaw PRL, a także opublikowaniu w środkach masowego przekazu. Jednocześnie, Przewodniczący Rady Państwa zobowiązany był do wydania obwieszczenia o wprowadzeniu stanu wojennego oraz o skutkach wynikających z jego wprowadzenia w sferze obowiązków i praw obywateli. Wojewodowie zobowiązani byli do rozplakatowania obwieszczeń w miejscach publicznie dostępnych, a także do podania do publicznej wiadomości treści obwieszczenia oraz informacji dotyczących stanu wojennego poprzez regionalne środki masowego przekazu, radiowęzły publiczne, urządzenia megafonowe, wewnątrzzakładowe urządzenia radiowe, albo w inny sposób zwyczajowo przyjęty na danym obszarze (Dekret o stanie wojennym, 1981, art. 2 i art. 3).

Stan wojenny mógł być wprowadzony na:

- całym terytorium państwa – ze względu na obronność państwa w razie niebezpieczeństwa naruszenia suwerenności i niepodległości PRL albo ze względu na bezpieczeństwo państwa w razie poważnego narażania spokoju, ładu i porządku publicznego w kraju (art. 1 ust. 2);
- części terytorium państwa – ze względu na bezpieczeństwo państwa w granicach jednego lub kilku województw, miast lub gmin (miast i gmin) w razie poważnego narażenia lub naruszenia spokoju, ładu i porządku publicznego na danym obszarze (art. 1 ust. 3).

Dekret o stanie wojennym wprowadzał cztery przypadki, które kwalifikował jako wypadki nadzwyczajne związane z obronnością i bezpieczeństwem państwa. Są to sprostowanie:

- 1) niebezpieczeństwa powszechnego dla życia, zdrowia lub wolności obywateli;
- 2) bezpośredniego niebezpieczeństwa zagrożenia dla mienia społecznego, indywidualnego lub osobistego w znacznych rozmiarach;
- 3) niebezpieczeństwa zagrożenia obiektów ważnych dla obronności lub bezpieczeństwa państwa;
- 4) bezpośredniego zagrożenia albo zajęcie budynków administracji państwowej lub organizacji politycznych i społecznych, a także ważnych obiektów i urządzeń gospodarki narodowej.

Zapewnianie bezpieczeństwa publicznego w sytuacjach kwalifikowanych jako wypadki nadzwyczajne należało do zakresu działania Milicji Obywatelskiej (MO). W przypadku, gdy działania MO byłyby niewystarczające, do pomocy w zapewnianiu bezpieczeństwa mogły być użyte oddziały i pododdziały innych formacji i organizacji powołanych do ochrony porządku publicznego lub mienia społecznego oraz sił zbrojnych.

Dekret o stanie wojennym wprowadzał:

- w ramach środków prewencyjnych – instytucję internowania;
- zasady penalizowania zachowań i postępowań niezgodnych z zasadami stanu wojennego²⁸.

Do prowadzenia postępowań w sprawach o internowanie i wydawania decyzji o internowaniu uprawniony był komendant wojewódzki Milicji Obywatelskiej, na którego obszarze działania przebywała osoba, której postępowania dotyczyło. Ośrodki internowania tworzył i znosił, w drodze rozporządzenia, Minister Sprawiedliwości w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych.

Dekret w art. 7 odnosi się również do czasu wojny i określa, że:

- w czasie wojny wskazane obszary PRL mogą być uznane, na wniosek Ministra Obrony Narodowej, przez Radę Państwa za strefę działań wojennych. Minister Obrony Narodowej we wniosku określa:
  - granice stref działań wojennych;
  - zasady funkcjonowania organów państwa w strefach;
    - środki transportu drogowego, kolejowego, lotniczego i wodnego państw, wobec których zostało powzięte postanowienie o stanie wojny, znajdujące się na terytorium Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej podlegają zajęciu lub zarekwirowaniu²⁹.

Jednocześnie, jeśli w strefach działań wojennych nie działałyby organy administracji państwowej, ich funkcje wykonywałyby wskazane przez Ministra Obrony Narodowej organy wojskowe.

Stan wojenny w Polsce w dokumentach Instytutu Pamięci Narodowej

Z publikacji oraz z informacji i dokumentów zamieszczanych na stronach Instytutu Pamięci Narodowej (IPN) wynika, że w 1981r. ówczesne władze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej nie zamierzały przestrzegać Konstytucji PRL i obowiązującego prawa w zakresie wprowadzanego stanu wojennego i nie zamierzały wprowadzać go, tak jak stanowiła Konstytucja PRL, w drodze ustawy sejmowej. Od początku zakładano, że zostanie on wprowadzony dekretem Rady Państwa. Instytut Pamięci Narodowej na swoich stronach zamieszcza archiwalny tekst Dekretu o wprowadzeniu stanu wojennego, rozsyłany do Komend Wojewódzkich Milicji Obywatelskiej. M. Krzysztofik, opracowujący na stronach IPN materiał dotyczący wprowadzania stanu wojennego, stwierdza, że: „Tekst jest kopią dokumentu, który był znany w Komendzie Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej w Radomiu już w dniu 17 października 1981 r., [a więc prawie dwa miesiące przed wprowadzeniem stanu wojennego – przyp. autora], o czym świadczy odręczny dopisek, „zapoznali się dnia 17 X 81” naniesiony odręcznie przez Komendanta Wojewódzkiego MO w Radomiu pułkownika Kazimierza Otłowskiego wraz z jego podpisem oraz podpi-

²⁸ Przepisy karne określają art. 46–51 Dekretu.

²⁹ Zasady i tryb postępowania w sprawach dotyczących zajęcia lub zarekwirowania miał określać w drodze rozporządzenia Minister Spraw Zagranicznych w porozumieniu z Ministrem Komunikacji i Ministrem – Kierownikiem Urzędu Gospodarki Morskiej – art. 41 ust. 2 Dekretu.

sami Zastępcy Komendanta Wojewódzkiego ds. Służby Bezpieczeństwa Stefana Ostapińskiego oraz Zastępcy Komendanta Wojewódzkiego ds. Milicji Obywatelskiej pułkownika Bogusława Zarębskiego” (Krzysztofik, b.d., s. 1).

Tezę o wcześniejszych, niemających charakteru konstytucyjnego przygotowaniach do wprowadzenia stanu wojennego w Polsce potwierdzają, m.in. R. Terlecki, który stwierdza: „W ostatniej dekadzie sierpnia 1981r. płk Tadeusz Kwiatkowski, dyrektor Biura Śledczego MSW pojechał do Moskwy na rozmowy z KGB. Celem ich było uzgodnienie druku obwieszczeń o wprowadzeniu stanu wojennego oraz ustalenie zasad ich transportu. Zamówiono 25 tysięcy egzemplarzy, paczkowanych po 500 sztuk, o łącznej wadze 6 ton. Druk miał zostać ukończony 4 września, a obwieszczenia zapakowane na pokład rządowego IŁa-18, przewiezione do Warszawy i ukryte w gmachu MSW” (Terlecki, 2007, s. 277); A. Paczkowski: „W końcu sierpnia 1981 w Moskwie, w związku z planami wprowadzenia stanu wojennego, wydrukowano odpowiednie obwieszczenie Rady Państwa, bez zamieszczonego nazwiska jej przewodniczącego i daty” (Paczkowski, 2005, s. 331, 347, 349, 350, 354, 355, 371).

M. Krzysztofik podkreśla, że treść dekretu, którym posługiwały się struktury Milicji Obywatelskiej i Służby Bezpieczeństwa, znajdującego się w archiwach IPN różni się od treści dekretu ogłoszonego w Dzienniku Ustaw z 14 grudnia 1981, nr 29, poz. 154. Egzemplarz archiwalny zawiera art. 35 dotyczący tworzenia, ustalania granic administracyjnych kościołów, obsadzania stanowisk kościelnych w diecezjach i parafiach oraz postępowania w przypadku wykonywania funkcji kościelnych w sposób zagrażający bezpieczeństwu i obronności państwa, którego nie ma w tekście ogłoszonym. Zmieniona jest również numeracja kolejnych artykułów i przeredagowano art. 37 i 38 (Krzysztofik, b.d., s. 1). Stwierdza również, że „tekst dekretu ... został powielony w późniejszym czasie i rozesłany do jednostek organizacyjnych KWMO w Radomiu przez Wydział Ogólny KWMO w Radomiu. ... Prezentowany egz. nr 33 trafił do Wydziału Śledczego KWMO w Radomiu w dniu 17 grudnia 1981 r. i zostały na nim naniesione wówczas odręczne dopiski przez naczelnika tego wydziału podpułkownika Kazimierza Rojewskiego /m.in. błędna data dekretu – powinno być 12 grudnia 1981 r., a nie 13 grudnia 1981 r./” (Krzysztofik, b.d., s. 1).

Interesująca jest również adnotacja, kierująca tekst Dekretu do Wydziału Śledczego. Wskazuje to na adresata i realizatora jego postanowień – Służbę Bezpieczeństwa (SB). Wydziały śledcze funkcjonowały tylko w SB. W jednostkach strukturalnych MO funkcjonowały Wydziały Dochodzeniowo-Śledcze. Jest to o tyle istotne, że wydziały śledcze prowadziły sprawy dotyczące internowania. Daty i zapisy na dokumencie wskazują, że działania te były prowadzone w oparciu o dokumenty, które nie pokrywały się z dokumentami opublikowanymi w Dzienniku Ustaw a więc nawet wówczas były bezprawne.

Podsumowanie

Wraz tworzeniem się niepodległego państwa polskiego i rozwojem ustawodawstwa, w Ustawie zasadniczej z 1921r. pojawiły się regulacje prawne określające instytucje

stanów nadzwyczajnych. Przesłanki ich wprowadzania dotyczyły sytuacji związanych z zagrożeniem ponownej utraty niepodległości, konieczności prowadzenia wojen lub sytuacji wewnętrznej, która mającej charakter zdrady stanu, a więc zdarzeń, które mogły przyczynić się do ponownej utraty suwerenności. Kolejne konstytucje potwierdzały konieczność ustawowego uregulowania kwestii stanów nadzwyczajnych. W całym okresie funkcjonowania państwa polskiego, konstytucje i ustawy uzasadniały mechanizm wprowadzania stanów nadzwyczajnych pod pełną kontrolą władzy ustawodawczej. Konstytucja PRL z 1953r. jest znacznym odstępstwem w tej dziedzinie. Pozostawia mechanizm kontroli Sejmowej nad wprowadzaniem stanu wojennego, jednak nie określa żadnych dokumentów ustawowych, które miałyby szczegółowo regulować instytucje stanu wojennego. Mechanizm taki doprowadził do niechlubnego w polskiej historii wprowadzenia stanu wojennego w Polsce w 1981r.

Bibliografia

- Dekret Naczelnego Wodza z dnia 3 stycznia 1919 r. *w sprawie ustanowienia sądach doraźnych* (Dz. RW 1919, nr 1, poz. 5 oraz Dz. RW1919, nr 2, poz. 94).
- Dekret o wprowadzeniu stanu wyjątkowego z dnia 2 stycznia 1919 r. (Dz. P. PP. 1919 Nr 1, poz. 79).
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 30 października 1944 r. *o ochronie Państwa* (Dz. U. 1944, nr 10, poz. 50).
- Dekret z dnia 12 grudnia 1981 r. *o stanie wojennym* (Dz. U. 1981, nr 29, poz. 154).
- Dekret z dnia 14 sierpnia 1954 r. *o zaopatrzeniu inwalidów wojennych i wojskowych oraz ich rodzin* (Dz. U. 1958, nr 23, poz. 98 z późn. zm.).
- Jeziński, A., Leszczyńska, C. (2003). *Historia gospodarcza Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Key Text.
- Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej – uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952r. (Dz. U. 1976, nr 7, poz. 36 z późn. zm.).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 17 marca 1921 r. (Dz. U. 1921, nr 44, poz. 267).
- Kraczkowski, R., (1997). *Sejm w okresie PRL*. W: J. Bardach (red.), *Dzieje Sejmu polskiego*, (s. 298-299). Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Krzysztofik, M., *Dekret o wprowadzeniu stanu wojennego z 12 grudnia 1981r.* Pobrano 28 lutego 2013, z: <http://ipn.gov.pl/buiad/archiwalia-ipn/buiad-centrala/dekret-o-wprowadzeniu-stanu-wojennego-z-12-grudnia-1981-r>.
- Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 22 lipca 1944r. (Dz. U. 1944, nr 1).
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966r. (Dz. U. 1977, nr 38, poz. 167).
- Paczkowski, A. (2005) *Pół wieku dziejów Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. Pobrano 27 lutego 2013, z: http://pl.wikipedia.org/wiki/Stan_wojenny_w_Polsce_1981-1983#cite_note-2.
- Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego. Pobrano 27 lutego 2013. z: http://pl.wikipedia.org/wiki/Polski_Komitet_Wyzwolenia_Narodowego.
- Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 5 czerwca 1937r. o toku instancji i trybie postępowania władz przy wykonywaniu przepisów ustawy o stanie wyjątkowym (Dz. U., nr 48, poz. 373).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 marca 1928r. o stanie wyjątkowym (Dz. U. 1928, nr 32, poz. 307).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 stycznia 1928r. o stanie wojennym (Dz. U. 1928, nr 8, poz. 54).
- Stan wojenny w Polsce 1981 – 1983. Pobrano 29 marca 2013,
- Tekst Manifestu PKWN. (Dz. U. 1944, nr 1). Pobrano 27 lutego 2013, z: <http://www.law.uj.edu.pl/~khpp/fontesu/1944.htm>

- Terlecki, R., (2007). *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944-1990*, Kraków. Pobrano 27 lutego 2013, z: http://pl.wikipedia.org/wiki/Stan_wojenny_w_Polsce_1981-1983#cite_note-2.
- Trybunał Konstytucyjny. Pobrano 27 lutego 2013, z: http://www.trybunal.gov.pl/Rozprawy/2011/k_35_08.htm.
- Uchwała Rady Państwa z dnia 12 grudnia 1981 r. w sprawie wprowadzenia stanu wojennego ze względu na bezpieczeństwo państwa (Dz. U. 1981, nr 29, poz. 155).
- Uchwała Rady Państwa z dnia 19 grudnia 1982 r. w sprawie zawieszenia stanu wojennego (Dz. U. 1982, nr 42, poz. 275).
- Uchwała Rady Państwa z dnia 20 lipca 1983 r. w sprawie zniesienia stanu wojennego (Dz. U. 1983, nr 39, poz. 178).
- Ustawa konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. (Dz. U. 1935, nr 30, poz. 227).
- Ustawa z dnia 15 sierpnia 1944 r. o tymczasowym trybie wydawania dekretów z mocą ustawy (Dz. U. 1944, nr 1, poz. 3).
- Ustawa z dnia 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz. U. 1967, nr 44, poz. 220).
- Ustawa z dnia 22 lutego 1937 r. o stanie wyjątkowym (Dz. U. R. P. 1937, nr 17, poz. 108).
- Ustawa z dnia 23 czerwca 1939 r. o stanie wojennym (Dz. U. R. P. 1939, nr 57, poz. 366).
- Ustawa z dnia 25 lipca 1919 r. w przedmiocie zapewnienia bezpieczeństwa Państwa i utrzymania porządku publicznego w czasie wojny (Dz. U. 1919, nr 61, poz. 364).
- Ustawa z dnia 25 stycznia 1982 r. o szczególnej regulacji prawnej w okresie stanu wojennego (Dz. U. 1982, nr 3, poz. 18).
- Ustawa z dnia 28 czerwca 1979 r. o zmianie ustawy o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz. U. 1979, nr 15, poz. 97).
- Ustawa z dnia 30 stycznia 1959 r. o powszechnym obowiązku wojskowym (Dz. U. 1959, nr 14, poz. 75).
- Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz. U. 1989, nr 19, poz. 101).
- Wielka encyklopedia PWN, (2005). Tom 29 (s. 538). Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Wil, K, *Instytucja stanu wyjątkowego w polskim prawodawstwie*. Pobrano 28.02.2013, z: http://chomikuj.pl/Katarzyna.wil/Zarz*c4*85dzanie+kryzysowe/INSTYTUCJA+STANU+WYJ*c4*84TKOWEGO+W+P+OLSKIM+PRAWODAWSTWIE,298824037.doc
- Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 września 1939 r. o stanie wojennym (Dz. U. R. P. 1939, nr 86, poz. 544).
- Zarządzenie Prezydium Krajowej Rady Narodowej z 16 listopada 1945 r. o uchyleniu stanu wojennego (Dz. U. 1945, nr 57, poz. 320).

EMERGENCY STATE, MARTIAL LAW AND STATE OF WAR IN CONSTITUTIONS AND LEGAL ACTS OF THE REPUBLIC OF POLAND

Summary: Due to historical conditions, Poland had to be engaged in military actions as well as wars in order to build its statehood. At the same time the governments had to use states of emergency in order to secure the safety of its citizens. The following article presents laws and regulations concerning emergency states, martial law and state of war included in the Constitution as well as other legal acts from the years 1921 – 1989. The article also shows institutions and entities authorized to introduce emergency states and explains the background and legal basis of introducing them. The summary presents legal acts which allowed the introduction of the martial law in 1981, selected documents from The Institute of National Remembrance concerning the martial law decree and the verdict of Constitutional Tribunal

---

declaring the mode of the imposition of the martial law as inconsistent with the Constitution of the Polish Republic.

Keywords: constitution, emergency states, The decree of martial law, The Constitutional Tribunal.